

भारतीय संघराज्यातील राज्यपालाच्या भूमिकेचे वास्तव

डॉ. अंकुश गंगाराम सुर्यवंशी

राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय, प्रवरानगर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतामध्ये सहकारी संघराज्यवादाची संकल्पना स्वीकारण्यात आलेली आहे. त्यानुसार केंद्र व राज्य ही दोन्ही सरकारे परस्पर सहकार्याने कार्य करतात. ती पूर्णपणे स्वतंत्र नसून एकमेकांशी जोडलेली आहेत. या दोन्ही सरकारांना जोडणारे माध्यम म्हणजे राज्यपाल पद होय. याच कारणामुळे राज्यपालांना केंद्र आणि राज्य यांच्यातील दुवा म्हणून एक विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. राज्यपालांनी केंद्र आणि राज्य यांच्यात सेतू म्हणून कार्य करणे अपेक्षित आहे. ते राज्याच्या आकांक्षा केंद्रापर्यंत पोहोचवतात तसेच राष्ट्रीय महत्त्वाच्या बाबी राज्यस्तरावर मांडतात. मात्र संविधानकर्त्यांनी मजबूत केंद्र शासनाची रचना केली. त्यामुळे भारतीय संविधानात संघीय तसेच एकात्मक अशा दोन्ही वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे. काही कायदेतज्ज्ञ यास अर्ध-संघराज्यवाद (Quasi Federalism) तर काही सहकारी संघराज्यवाद (Co-operative Federalism) असे म्हणतात.
Keywords: राज्यपाल, भारतीय संघराज्य, केंद्र-राज्य संबंध, सरकरिया आयोग, पंछी आयोग, इ.	सध्याच्या काळात राज्यपालांचे पद हे प्रत्यक्ष व्यवहारात या अधिकारांच्या वापरातील एकांगी भूमिकेमुळे अनेकदा वाद निर्माण झाले आहेत, विशेषतः जेव्हा केंद्र आणि संबंधित राज्यामध्ये वेगवेगळे राजकीय पक्ष सत्तेत असतात, तेव्हा पक्षपातीपणाचे आरोप वारंवार करण्यात आले आहेत. त्यामुळे राज्यपालाच्या अधिकारांचा प्रत्यक्ष वापर अनेकदा वादग्रस्त ठरलेला असून घटनात्मक निकषांपेक्षा राजकीय विचारसरणीला अधिक महत्त्व दिले जात आहे. केंद्रातील सरकार बदलल्यावर राज्यपाल बदलण्याची प्रथा त्यांच्या तटस्थतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. त्यामुळे काही वेळा राज्यपालांचे पद रद्द करण्याची मागणीही करण्यात आली आहे. राज्यपालांच्या नियुक्तीबाबत सरकरिया आयोग व पंछी आयोग यांनी काही मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Suryawanshi, Ankush Gangaram. (2025). भारतीय संघराज्यातील राज्यपालाच्या भूमिकेचे वास्तव. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 553-560.

प्रस्तावना :-

देशाची एकता व अखंडता बळकट करण्यासाठी भारतीय संविधानाने एक विशेष प्रकारची संघराज्य रचना स्वीकारली आहे. काही अभ्यासक तिला अर्ध-संघराज्यवाद (Quasi-Federalism) तर काही सहकारी संघराज्यवाद असे संबोधतात. भारतीय संविधान संघराज्य व एकात्म (Unitary) दोन्ही वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरांवरील शासनाची संकल्पना आहे. भारतीय संविधान राज्यापेक्षा संघाला अधिक महत्त्व देते. संविधानाने केंद्र व राज्य यांच्यात विधीमंडळीय, कार्यकारी व आर्थिक अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन केले असले, तरी राज्यपाल हा दोन्ही स्तरांतील दुवा म्हणून कार्य करतो. तो राज्याचा घटनात्मक प्रमुख असून राष्ट्रपतीचा प्रतिनिधीही आहे. ही दुहेरी भूमिका राज्यपालांना एक अद्वितीय घटनात्मक स्थान देते.

भारतामधील राज्यपालांची भूमिका ही सातत्याने राजकीय वादविवाद आणि शैक्षणिक परीक्षणाचा विषय राहिली आहे, कारण घटनात्मक शिष्टाचार आणि राजकीय सोयीसुविधा यांच्यातील संघर्ष वारंवार उघडकीस येतो. या विषयाचे महत्त्व या कारणामुळे अधिक आहे की राज्यपालांच्या पदाचा गैरवापर करून लोकनिर्वाचित राज्य सरकारांना अस्थिर करण्याचे आरोप वारंवार झाले आहेत, विशेषतः राजकीय अस्थिरतेच्या काळात किंवा केंद्र आणि राज्य यांच्यात वैचारिक मतभेद असताना राज्यपालाची भूमिका वादग्रस्त ठरलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर, राज्यपालांची भूमिका केवळ घटनात्मक तरतुदींच्या चौकटीत नव्हे तर त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या संदर्भात तपासणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे भारताच्या राजकीय उत्क्रांतीच्या आणि विकेंद्रीकरण व राज्य स्वायत्ततेच्या वाढत्या मागण्यांच्या पार्श्वभूमीवर, राज्यपालांचे पद लोकशाही व संघीय तत्वांशी सुसंगतपणे कार्य करत आहे की नाही याचे मूल्यमापन करणे अत्यावश्यक आहे.

अ) राज्यपालांचे घटनात्मक स्थान :-**1. संबंधित अनुच्छेदांचा आढावा : अनुच्छेद 153-167**

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 153 ते 167 मध्ये प्रत्येक राज्यासाठी राज्यपाल या पदाची सविस्तर घटनात्मक रूपरेषा दिली आहे. अनुच्छेद 153 नुसार प्रत्येक राज्यासाठी एक राज्यपाल असावा, तथापि एकाच व्यक्तीची दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी राज्यपाल म्हणून नियुक्ती केली जाऊ शकते. अनुच्छेद 154 नुसार राज्याची कार्यकारी सत्ता राज्यपालांमध्ये निहित असते, आणि ते ही सत्ता थेट किंवा त्यांच्या अधीनस्थ अधिकाऱ्यांमार्फत संविधानानुसार वापरतात.

अनुच्छेद 155 मध्ये राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती त्यांच्या हस्ताक्षर व शिक्क्याने जारी केलेल्या वॉरंटद्वारे करतील असे नमूद आहे, तर अनुच्छेद 156 नुसार राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या इच्छेपर्यंत पदावर राहतील. अनुच्छेद 161 आणि 163 राज्यपालांचे अधिकार व कार्ये अधिक स्पष्ट करतात. विशेषतः अनुच्छेद 163 मध्ये असे नमूद आहे की मुख्यमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रिमंडळ राज्यपालांना सहाय्य व सल्ला देईल, मात्र ज्या बाबींमध्ये राज्यपालांना विवेकाधीन अधिकार वापरण्याची आवश्यकता आहे त्या बाबींमध्ये अपवाद राहिल. या अनुच्छेदांमधून उभी राहणारी घटनात्मक रचना द्विधा स्वरूपाची आहे. एका बाजूला राज्यपाल हे राज्याच्या कार्यकारी सत्तेचे औपचारिक प्रमुख आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये त्यांना

विवेकाधीन अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. हीच द्विधा भूमिका गेल्या अनेक दशकांत उद्भवलेल्या संघीय तणावांचे मूळ कारण ठरली आहे.

2. नियुक्ती व पदच्युती : अनुच्छेद 155 आणि 156

राज्यपालांच्या नियुक्तीची घटनात्मक पद्धत ही भारताच्या संघीय रचनेवरील परिणामांच्या दृष्टीने सातत्याने चर्चेचा विषय राहिली आहे. अनुच्छेद 155 नुसार राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात, आणि राष्ट्रपती हे अनुच्छेद 74 अंतर्गत केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सहाय्य व सल्ल्याने कार्य करतात. ही केंद्रीकृत नियुक्ती प्रक्रिया विशेषतः तेव्हा राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील ठरते, जेव्हा केंद्र व संबंधित राज्यात वेगवेगळे राजकीय पक्ष सत्तेत असतात.

अनुच्छेद 156 अंतर्गत राज्यपालांचा कार्यकाळ राष्ट्रपतींच्या इच्छेवर अवलंबून असतो. जरी अनुच्छेद 156(3) मध्ये पाच वर्षांचा कार्यकाळ नमूद केलेला असला, तरी “राष्ट्रपतींच्या इच्छेपर्यंत” ही अट राज्यपालांना कोणतेही कारण न देता पदावरून हटवण्याची मुभा केंद्र सरकारला देते. केंद्रातील सरकार बदलल्यानंतर राज्यपालांची अचानक पदच्युती होण्याच्या अनेक घटना यामुळे घडल्या आहेत.

बी. पी. सिंगल विरुद्ध भारत संघ (2010) या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या इच्छेपर्यंत पदावर असले, तरी ही इच्छा मनमानी किंवा स्वेच्छाचारी पद्धतीने वापरता येणार नाही, कारण तसे केल्यास संविधानाच्या अनुच्छेद 14 चे उल्लंघन होईल. 1950 ते 2015 या कालावधीत 120 पेक्षा अधिक राज्यपालांचा कार्यकाळ पूर्ण होण्यापूर्वीच बदली किंवा पदच्युती करण्यात आल्याची नोंद आढळते, जी या पदाच्या अस्थिरतेकडे निर्देश करते. यामुळे संघीय समतोल ढासळण्याची भीती निर्माण होते, कारण राज्यपालांकडून घटनात्मक तटस्थता अपेक्षित असतानाही ते अनेकदा केंद्राच्या राजकीय हितसंबंधांशी संलग्न असल्याचे दिसते.

राज्यपालांच्या हटवणुकीसाठी महाभियोगाची कोणतीही तरतूद नाही. राष्ट्रपतींच्या इच्छेवरच त्यांचा कार्यकाळ अवलंबून आहे. 42 व्या घटनादुरुस्तीनंतर राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानेच कार्य करतात, त्यामुळे प्रत्यक्षात केंद्र सरकारच्या इच्छेनुसार राज्यपाल हटवले जातात.

ब) राज्यपालांचे अधिकार आणि वादग्रस्त राजकीय भूमिका

1. कार्यकारी अधिकार आणि भूमिका :-

अनुच्छेद 154 नुसार राज्याची कार्यकारी सत्ता राज्यपालांमध्ये निहित असते. यामध्ये मुख्यमंत्री नियुक्त करण्याचा अधिकार (अनुच्छेद 164(1)) समाविष्ट आहे, आणि मुख्यमंत्र्यांकडे विधानसभेचा विश्वास असणे आवश्यक असते. मुख्यमंत्री यांच्या सल्ल्याने राज्यपाल इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतात. तसेच राज्याचे महाधिवक्ता, राज्य लोकसेवा आयोगाचे सदस्य यांची नियुक्तीही राज्यपाल करतात.

विधानसभेच्या निवडणुकांनंतर स्पष्ट बहुमत न मिळाल्यास सरकार स्थापनेसाठी कोणत्या पक्षाला किंवा आघाडीला आमंत्रण द्यायचे, याबाबत राज्यपालांचा विवेकाधीन अधिकार कार्यान्वित होतो. हीच बाब सर्वाधिक राजकीय वादांना कारणीभूत

ठरलेली आहे. संविधान किंवा कायद्यात सरकार स्थापनेच्या बाबतीत कोणतीही स्पष्ट क्रमवारी (guidelines) दिलेली नसल्यामुळे राज्यपालांना मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य प्राप्त होते.

गोवा (2007), झारखंड (2005), कर्नाटक (2018) आणि महाराष्ट्र (2019) या प्रकरणांमध्ये राज्यपालांनी सर्वाधिक जागा मिळालेल्या पक्षाला न बोलावता इतर पक्षांना सरकार स्थापनेसाठी आमंत्रण दिले, ज्यामुळे पक्षपातीपणाचे आरोप झाले. कर्नाटक प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने तातडीने हस्तक्षेप करून बहुमत चाचणीसाठी वेळेची मर्यादा घातली, ज्यामुळे राज्यपालांच्या विवेकाधीन अधिकारांवर अप्रत्यक्ष मर्यादा आल्या. या घटनांमुळे असे दिसून येते की, राज्यपालांचा विवेकाधीन अधिकार स्पष्ट नियमांच्या अभावामुळे राजकीय हेतूसाठी वापरला जाऊ शकतो.

2. विधीमंडळीय अधिकार आणि भूमिका :-

राज्यपालांकडे महत्वाचे विधीमंडळीय अधिकारही असतात. अनुच्छेद 174 नुसार ते राज्य विधानसभेचे अधिवेशन बोलावू शकतात, तहकूब करू शकतात किंवा विधानसभा बरखास्त करू शकतात. अनुच्छेद 200 अंतर्गत राज्यपाल एखाद्या विधेयकास संमती देऊ शकतात, संमती नाकारू शकतात किंवा ते विधेयक राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवू शकतात. तसेच अनुच्छेद 213 नुसार विधानमंडळ अधिवेशनात नसताना राज्यपाल अध्यादेश जारी करू शकतात, परंतु असे अध्यादेश पुन्हा अधिवेशन झाल्यानंतर सहा आठवड्यांच्या आत विधानमंडळासमोर मांडणे आवश्यक असते.

विधेयके राष्ट्रपतींकडे राखून ठेवण्याचा अधिकार हा सर्वाधिक वादग्रस्त अधिकारांपैकी एक आहे. सरकारिया आयोगाने (1988) नमूद केले आहे की हा अधिकार घटनात्मकदृष्ट्या वैध असला तरी त्याचा मोठ्या प्रमाणावर गैरवापर करण्यात आला आहे. 1950 ते 2007 या काळात 120 हून अधिक विधेयके राष्ट्रपतींकडे राखून ठेवण्यात आली असून काही प्रकरणांत राष्ट्रपतींची संमती मिळण्यास अनेक वर्षे लागली आहेत. (पंची आयोग, 2010). राज्यपालांकडून विधेयकांना संमती देण्यास विलंब करणे किंवा ती राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवणे, हे देखील वादग्रस्त ठरले आहे. काही प्रकरणांमध्ये राज्यपालांनी महत्वाची विधेयके दीर्घकाळ प्रलंबित ठेवली, ज्यामुळे लोकनिर्वाचित सरकारच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये अडथळे निर्माण झाले.

तामिळनाडू, केरळ, पश्चिम बंगाल आणि महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये अलीकडच्या काळात राज्यपाल आणि राज्य सरकार यांच्यात विधेयकांवरून संघर्ष झाल्याचे दिसून आले आहे. राज्यपालांनी विद्यापीठीय नियुक्त्या, शिक्षण धोरणे आणि आर्थिक विधेयकांवर संमती देण्यास विलंब केल्यामुळे घटनात्मक शिष्टाचाराचे उल्लंघन झाल्याचा आरोप करण्यात आला आहे. *नबाम रेबिया विरुद्ध उपाध्यक्ष* (2016) या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की राज्यपालांनी अनुच्छेद 163 अंतर्गत विवेकाधीन अधिकारांचा वापर मर्यादित स्वरूपातच केला पाहिजे आणि विधीमंडळीय प्रक्रियेत अनावश्यक हस्तक्षेप टाळला पाहिजे.

3. विवेकाधीन अधिकार आणि भूमिका :-

अनुच्छेद 163(1) हा राज्यपालांच्या विवेकाधीन अधिकारांबाबत सर्वात अस्पष्ट तरतूद मानली जाते. या अनुच्छेदानुसार काही बाबींमध्ये राज्यपाल “स्वतःच्या विवेकाने” कार्य करू शकतात; तथापि, अशा परिस्थितींची नेमकी व्याख्या संविधानात करण्यात आलेली नाही. मूलतः हे अधिकार मर्यादित स्वरूपात वापरण्याचा उद्देश होता, जसे की घटनात्मक यंत्रणेचा अपयश (अनुच्छेद 356) किंवा राष्ट्रपती राजवट.

शमशेर सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य (1974) या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की संविधानाने स्पष्टपणे परवानगी दिली नसल्यास राज्यपालांनी सामान्यतः मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानेच कार्य करावे. तथापि, अनुच्छेद 163 मधील अस्पष्टतेमुळे कार्यकारी हस्तक्षेपासाठी वाव निर्माण झाला आहे.

इतिहास पाहता, हा अधिकार अनेकदा राजकीय हेतूने वापरण्यात आला आहे. 1950 ते 1990 या कालावधीत विविध राज्यांमध्ये वारंवार राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यात आली. एस. आर. बोम्मई प्रकरणानंतर या अधिकाराच्या वापरावर न्यायालयीन मर्यादा आल्या असल्या, तरी राज्यपालांच्या अहवालाच्या वस्तुनिष्ठतेवर अद्याप प्रश्नचिन्ह कायम आहे. उत्तराखंड (2016) आणि अरुणाचल प्रदेश (2015) या प्रकरणांमध्ये राज्यपालांच्या भूमिकेवर तीव्र टीका झाली. न्यायालयांनी या प्रकरणांमध्ये हस्तक्षेप करून लोकनिर्वाचित सरकार पुन्हा स्थापन केले; तथापि, तोपर्यंत राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली होती. विधानसभा न बोलावणे (अरुणाचल प्रदेश, 2015), बहुमत नसताना मुख्यमंत्री नियुक्त करणे, किंवा विधेयकांवर अनिश्चित काळासाठी संमती रोखून ठेवणे यांसारख्या विवेकाधीन कृतींवर लोकशाही तत्वांचे उल्लंघन केल्याचा आरोप करण्यात आला आहे. पंछी आयोगाने (2010) विवेकाधीन अधिकार स्पष्टपणे परिभाषित करण्याची आणि राज्यपालांसाठी आचारसंहिता तयार करण्याची शिफारस केली होती; तथापि, या शिफारशी अद्याप मोठ्या प्रमाणावर अंमलात आलेल्या नाहीत.

भारतीय संविधानाने राज्यपालांना तटस्थ घटनात्मक प्रमुख म्हणून कल्पित केले असले, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात राज्यपालांचे पद अनेकदा राजकीय वादांचे केंद्रबिंदू ठरले आहे. विशेषतः केंद्र आणि राज्यात वेगवेगळे राजकीय पक्ष सत्तेत असताना, राज्यपालांची भूमिका निष्पक्ष राहिलेली नाही, असे आरोप वारंवार करण्यात आले आहेत.

क) केंद्र-राज्य संबंधांवरील परिणाम :-

राज्यपालांचे वर्तन थेट केंद्र-राज्य संबंधांवर परिणाम करते. जेव्हा राज्यपाल केंद्र सरकारच्या राजकीय अजेंड्यानुसार कार्य करतात, तेव्हा राज्य सरकारच्या स्वायत्ततेला बाधा पोहोचते आणि संघीय समतोल ढासळतो. सरकारिया आयोग (1988) आणि पंछी आयोग (2010) यांनी नमूद केले आहे की राज्यपाल हे “केंद्राचे प्रतिनिधी” म्हणून नव्हे, तर राज्याचे घटनात्मक प्रमुख म्हणून कार्य करायला हवेत. तथापि, प्रत्यक्षात या शिफारशीकडे मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. या परिस्थितीमुळे सहकारी संघराज्यवादाच्या संकल्पनेला धक्का बसतो आणि लोकशाही मूल्यांवर प्रतिकूल परिणाम होतो. राज्यपालांची भूमिका जर निष्पक्ष आणि घटनात्मक न राहिली, तर राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकार यांच्यातील संघर्ष तीव्र होण्याची शक्यता वाढते.

ड) राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत न्यायिक दृष्टिकोन :-

भारतीय संघीय संरचनेमध्ये राज्यपालांच्या घटनात्मक स्थान व कार्याची व्याख्या करण्यामध्ये न्यायपालिकेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. संविधानिक मजकुरामध्ये राज्यपालांच्या विवेकाधीन अधिकारांबाबत मर्यादित स्पष्टता असल्यामुळे, सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेक ऐतिहासिक निर्णयांद्वारे या अधिकारांची व्याप्ती स्पष्ट, विस्तारित किंवा काही प्रमाणात मर्यादित करण्यात आली आहे. नियुक्ती, पदच्युती, राष्ट्रपती राजवट, तसेच विधीमंडळीय प्रक्रियांतील विवेकाधिकार यासंबंधी राज्यपालांच्या भूमिकेवर न्यायालयीन निर्णयांनी महत्त्वपूर्ण प्रकाश टाकला आहे.

न्यायालयाने वेळोवेळी घटनात्मक नैतिकता, लोकशाही शासनपद्धती आणि संघीय समतोल या तत्वांवर भर देत राज्यपालांच्या वर्तनाचे मूल्यमापन केले आहे. या न्यायिक हस्तक्षेपांमुळे राज्यपालांचे अधिकार पूर्णतः अमर्याद न राहता संविधानाच्या चौकटीत मर्यादित असल्याचे अधोरेखित झाले आहे.

1. शमशेर सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य (1974) 2 SCC 831

हा ऐतिहासिक निर्णय राज्यपालांच्या अधिकारांचे स्वरूप स्पष्ट करणारा एक मूलभूत घटनात्मक निर्णय मानला जातो. शमशेर सिंग प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने ठरवले की, राज्यपाल (आणि राष्ट्रपती) यांनी सामान्यतः मंत्रिमंडळाच्या सहाय्य व सल्ल्यानेच कार्य केले पाहिजे, केवळ संविधानाने स्पष्टपणे विवेकाधीन अधिकार प्रदान केलेल्या परिस्थिती वगळता.

न्यायालयाने राज्यपाल स्वतंत्रपणे कार्य करू शकतात ही संकल्पना फेटाळून लावली आणि प्रत्यक्ष कार्यकारी सत्ता लोकनिर्वाचित सरकारकडेच असल्याचे स्पष्ट केले. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी “व्यक्ती नव्हे, तर पद महत्त्वाचे आहे” असे नमूद करत घटनात्मक सातत्यावर भर दिला. हा खटला राज्यपालांच्या स्वाक्षरीखाली घेतलेल्या प्रशासकीय निर्णयांना आव्हान देणारा होता. या निर्णयाने राज्यपाल हे केवळ ‘रबर स्टॅम्प’ आहेत का, या वादावर स्पष्ट भूमिका घेतली आणि भारताने स्वीकारलेल्या वेस्टमिन्सटर संसदीय पद्धतीला बळकटी दिली. परिणामी, मनमानीपणाला आळा घालण्यात आला.

2. ए. संजीवी नायडू विरुद्ध मद्रास राज्य (1970) 1 SCC 443

शमशेर सिंग निर्णयापूर्वी आलेल्या या प्रकरणातही सर्वोच्च न्यायालयाने राज्यपालांना एक घटनात्मक प्रमुख (figurehead) म्हणूनच मान्यता दिली. न्यायालयाने स्पष्ट केले की मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याविना राज्यपाल स्वतंत्रपणे कार्य करू शकत नाहीत आणि अशा प्रकारे घेतलेले कोणतेही निर्णय असंवैधानिक ठरतील.

या निर्णयाचे महत्त्व असे की, विवेकाधीन अधिकारांचा वापर अत्यंत मर्यादित आणि केवळ घटनात्मक चौकटीतच केला गेला पाहिजे, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले. त्यामुळे भविष्यातील न्यायिक हस्तक्षेपांसाठी एक मजबूत पाया तयार झाला.

3. एस. आर. बोम्मई विरुद्ध भारत संघ (1994) 3 SCC 1

केंद्र-राज्य संबंधांवरील सर्वात प्रभावी निर्णयांपैकी एक असलेला एस. आर. बोम्मई खटला अनुच्छेद 356 अंतर्गत राज्यपालांच्या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याच्या मनमानी वापराशी संबंधित होता. कर्नाटकातील जनता दल सरकारला सभागृहात बहुमत चाचणी न घेता बरखास्त करण्यात आले होते.

सर्वोच्च न्यायालयाने अशा प्रकारची कारवाई असंवैधानिक ठरवत स्पष्ट केले की सरकारकडे बहुमत आहे की नाही, याची चाचणी फक्त विधानसभेच्या सभागृहातच (floor of the House) झाली पाहिजे. तसेच अनुच्छेद 356 अंतर्गत राज्यपालांचा अहवाल न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असल्याचे ठरवण्यात आले.

या निर्णयाने राष्ट्रपती राजवटीच्या वापरावर ठोस मर्यादा घातल्या. 1950 ते 1990 या कालावधीत 90 पेक्षा अधिक वेळा अनुच्छेद 356 लागू करण्यात आला होता; मात्र बोम्मई निर्णयानंतर या वापरात लक्षणीय घट झाली, ज्यामुळे न्यायालयीन सक्रियतेचा संघीय समतोलावर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

4. रामेश्वर प्रसाद विरुद्ध भारत संघ (2006) 2 SCC 1

या प्रकरणात 2005 मध्ये बिहार विधानसभेची अकाली बरखास्ती राज्यपालांच्या शिफारशीवर करण्यात आली होती. राज्यपालांनी स्थिर सरकार स्थापनेची शक्यता नसल्याचा अहवाल दिला होता आणि विधानसभेला अधिवेशनासाठी बोलावण्याची संधी देण्यात आली नव्हती.

सर्वोच्च न्यायालयाने ही कारवाई असंवैधानिक ठरवली आणि राज्यपालांचा अहवाल वस्तुनिष्ठ नसून राजकीय हेतूने प्रेरित असल्याचे नमूद केले. बहुमत सिद्ध करण्याचा अधिकार हा विधिमंडळ सदस्यांचा असून राज्यपालांचा नाही, हे न्यायालयाने अधोरेखित केले. या निर्णयामुळे हे स्पष्ट झाले की राज्यपालांचा अहवाल हा विधानसभेतील बहुमत चाचणीचा पर्याय ठरू शकत नाही.

5. केहर सिंग विरुद्ध भारत संघ (1989) 1 SCC 204

हा खटला मुख्यतः राष्ट्रपतींच्या क्षमादान अधिकारांशी (अनुच्छेद 72) संबंधित असला, तरी अनुच्छेद 161 अंतर्गत राज्यपालांना असलेल्या तत्सम अधिकारांवर त्याचा महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. न्यायालयाने ठरवले की हे अधिकार विवेकाधीन असले तरी ते पूर्णतः अमर्याद नसून घटनात्मक तत्वांच्या अधीन आहेत.

या निर्णयाने सर्व घटनात्मक पदाधिकाऱ्यांप्रमाणेच राज्यपालांनाही कायद्याच्या अधीन राहावे लागते, हे अधोरेखित केले.

6. बी. पी. सिंगल विरुद्ध भारत संघ (2010) 6 SCC 331

या प्रकरणात केंद्र सरकारने सत्तांतरानंतर चार राज्यपालांची मनमानी पदच्युती केल्याचा मुद्दा उपस्थित झाला होता. सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की अनुच्छेद 156 अंतर्गत राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या इच्छेपर्यंत पदावर असले, तरी ही इच्छा मनमानीपणे वापरता येणार नाही आणि त्यामागे सार्वजनिक हिताशी संबंधित ठोस कारणे असली पाहिजेत.

न्यायालयाने राज्यपाल पदाची प्रतिष्ठा जपण्याची गरज अधोरेखित केली आणि वारंवार पदच्युती केल्यास घटनात्मक व्यवस्थेला धक्का पोहोचतो, असे नमूद केले. या निर्णयामुळे राज्यपालांच्या कार्यकाळाच्या सुरक्षिततेला काही प्रमाणात बळकटी मिळाली.

सारांश :-

भारताच्या संघीय व्यवस्थेमध्ये राज्यपालांचे पद हे घटनात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ते अनेकदा राजकीय वादांचे केंद्र ठरते. संविधानाने राज्यपालांना तटस्थ व समतोल राखणारा प्रमुख म्हणून पाहिले होते; परंतु नियुक्ती व पदच्युतीची केंद्रीकृत पद्धत आणि अस्पष्ट विवेकाधीन अधिकारांमुळे हे पद राजकीय हस्तक्षेपाचे साधन बनल्याचे दिसून येते. राज्यपालांचे पद हे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे पण संवेदनशील घटनात्मक संस्थान आहे. संविधानाने या पदाला निष्पक्ष आणि तटस्थ भूमिका दिली असली, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात राजकीय वास्तवामुळे त्या आदर्शांना अनेकदा तडा जातो. त्यासाठी अर्थपूर्ण सुधारणांशिवाय राज्यपालांचे पद सहकारी संघराज्यवाद बळकट करण्याऐवजी त्याला कमजोर करण्याची शक्यता कायम राहिल. म्हणूनच संविधानाच्या आत्म्याचे रक्षण करण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती आणि संस्थात्मक सुधारणा

अत्यावश्यक आहेत. योग्यवेळी अर्थपूर्ण सुधारणा न झाल्यास, राज्यपालांचे पद केंद्राच्या राजकीय हितसंबंधांचे साधन म्हणूनच कार्य करत राहिल, ज्यामुळे सहकारी संघराज्यवाद, राज्य स्वायत्तता आणि लोकशाही मूल्यांना दीर्घकालीन हानी पोहोचू शकते.

संविधानकर्त्यांचा उद्देश राज्यपालाला केवळ राज्यस्तरीय प्रशासनाचा एक घटक बनवण्याचा नव्हता. त्यांना केंद्र आणि राज्य यांच्यातील एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून पाहिले गेले. त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या विघटनकारी प्रवृत्तींचा समतोल साधण्यासाठी एक सहकारी संघराज्य व्यवस्था उभारण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. न्यायपालिकेने वेळोवेळी राज्यपालांच्या अधिकारांवर मर्यादा घातल्या असल्या, तरी दीर्घकालीन उपाययोजनांसाठी केवळ न्यायालयीन हस्तक्षेप पुरेसा नाही. आयोगांच्या शिफारशींची अंमलबजावणी, आचारसंहितेचे संहिताकरण आणि राजकीय इच्छाशक्ती यांद्वारेच या पदाची प्रतिष्ठा आणि विश्वासार्हता पुनर्स्थापित होऊ शकते.

संदर्भ :-

1. Rajni Goyal, "The Governor: Constitutional Position and Political Reality", 53 IPSA 505(1992).
2. Constituent Assembly Debates, May 31, 1949, Vol. VIII, 112).
3. Surya Narain Choudhary v. Union of India, AIR, 1982 Raj 1.
4. H.M. Seervai, Constitutional Law of India: A Critical Commentary 413 (3rd ed., 2005).
5. Sarkaria Commission on Centre-State Relations, 'Role of Governor', Chapter 4, 115-138 (1988) (last visited on March 20, 2021).
6. Punchhi Commission on Centre-State Relations, 'Report on Constitutional Governance and the Management of Centre-State Relations', Vol. 2 53-89 (March, 2010).
7. Ram Jawaya Kapoor v. State of Punjab, AIR 1955 SC 549 at 556.
8. Samsher Singh v. State of Punjab, AIR 1974 SC 2192.
9. Hargovind Pant v. Dr. Raghukul Tilak, (1979) 3 SCC 458.
10. SR Bommai v. Union of India (1994)3 SCC 1.
11. Rameshwar Prasad v. Union of India, (2006) 2 SCC I.
12. B.P. Singhal v. Union of India, 2010) 6 SCC 331.
13. Nabam Rebia v. Dy. Speaker, Arunachal Pradesh Legislative Assembly, (2016) 8 SCC 1.
14. Basu, D. D. (2008). Introduction to the Constitution of India (20th ed.). LexisNexis.